

20. Пополь-Вух [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.theosophy.ru/lib/popolvuh.htm>
21. Тамоанчан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>
22. Уака [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>
23. Хименес де Кесада, Гонсало [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>
24. Экс-консультант Пентагона рассказал о встречах президента с пришельцами // Вести. – 16 февраля 2012.
25. Todd Venezia UN names official space “host” // The New York Post. – 26.09.2010.
26. U.N. Denies Appointing “First Contact” for Visiting Space Aliens // Fox News. – 27.09.2010.

Отримано 30.01.2013

Summary

Mozgovyi Ivan. “Astronauts” of Protoameryka: Myths, findings, versions.

The article deals with the mysterious witness documents from ancient countries of Latin America and the mysterious objects in these countries which in terms of paleofology can be interpreted as information about visits of aliens from other planets to Earth in ancient times.

Keywords: *Mayans, Aztecs, Incas, Conquistadors, the gods, “space” flights, “travel” to heaven.*

УДК 37(477):2

Ірина МОЗГОВА

ОСВІТНЯ СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ НА ТЛІ РЕЛІГІЙНИХ РЕАЛІЙ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

У статті йдеться про суперечливе розгортання освітнього процесу в Україні напередодні визвольних рухів XVII ст. Аналізується роль церкви в піднесенні вітчизняної освіти і культури, простежується протистояння релігійних конфесій в процесі духовного пробудження на українських землях.

Ключові слова: *освіта, єпископські й монастирські школи, богослов'я, клірики, університети, ченці, еліта, митрополит.*

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем України залишалася проблема освіти, і передусім – вищої освіти, без розв'язання якої не можна було сподіватися на успіх справи духовно-національного відродження. Тож подальше поглиблене знайомство з діяльністю вітчизняних навчальних закладів минулого, які претендували на статус вищих і тривалий час залишалися центрами просвітництва, науки, філософської і суспільно-політичної думки в Україні, має важливе значення для вирішення багатьох проблем, які стосуються подальшого вдос-

коналення системи освіти в Україні в рамках Болонського процесу, в наближенні нашої вищої школи до кращих світових стандартів.

Аналіз актуальних досліджень. В окремих працях (Є. Мединський, В. Микитась, І. Мицько, П. Писарський, Я. Стратій, Ф. Тітов, Ф. Шевченко) піднімалися питання розвитку духовної культури, світогляду й науки доби Відродження, бароко і просвітництва в Україні, та часом про роль у цьому процесі представників церкви, діячів навчальних закладів минулого. Водночас впадає в око обмаль досліджень філософсько-релігієзнавчого характеру, які б стосувалися актуальних проблем духовної діяльності нових шкіл та акцентували б увагу на тому, яку роль їх діячі відводили вивченню філософії й релігії у процесі прилучення українського люду до вищих цінностей передової на той час європейської культури, у формуванні всебічно розвинутих особистостей.

Мета статті полягає в аналізові ролі православної церкви в піднесенні вітчизняної освіти і культури в добу вітчизняного відродження за умов гострого релігійного протистояння доби.

Виклад основного матеріалу. Ситуація, яка склалася в освітній, книжковій і науковій галузях України в кінці XVI – на початку XVII ст, була далекою від потреб часу. В програмі шкільного навчання на наших землях мало що змінилося з часів Київської Русі. Самих шкіл було мало, до того ж малоосвічені вчителі ледве могли навчити дітей основ письма, читання та катехізису. Не було ніякого зв'язку між домашнім і шкільним вихованням, послабла роль православної церкви в формуванні особистості.

Тому, щоб набути вищої освіти, українська молодь (діти козацьких старшин, заможних селян та міщан) уже з кінця XV ст. змушена була їхати за кордон, де поступала в кращі університети Європи: Болонський (1088) і Падуанський (1222) в Італії, Оксфордський (1167) і Кембріджський (1209/1284) в Англії, знамениту паризьку Сорбонну (1268) у Франції, Краківський (1364) у Польщі, Празький (1348) у Чехії, Будський (1395) в Угорщині, протестантські університети – Гейдельберзький (1386), Лейпцігський (1409), Віттенберзький (1502), Кенігсберзький (1544) Страсбурзький (протестантський, 1538) у Німеччині, Лейденський (1575) – в Нідерландах та ін. В списках студентів цих закладів числилося багато наших земляків, які за давньою назвою України йменувалися *ruthenus*, *rotholanus*, *russicus*. Наша молодь вивчала там латинську й сучасні мови, знайомилася з передовою європейською культурою.

На той час у Західній Європі освіта й наука трималися на досить високому рівні. Спочатку для навчання кліриків використовувалися єпископські й монастирські школи, а з XI ст. на базі таких шкіл по-

чали виникати нові освітні заклади – “університети” (лат. *universitas* – “сукупність, спільнота”) як об’єднання викладачів зі студентами. Вперше назву “університету” отримала в 1088 році Болонська юридична школа. Щоправда, ще раніше постала медична школа в Салерно (Італія), хоча її ранній статус університету сумнівний. У XIII ст. виникають знамениті університети в Парижі й Тулузі (Франція), Оксфорді й Кембріджі (Англія), Саламанці й Севільї (Іспанія), Ліссабоні (Португалія) та інших містах. На 1400 рік у Західній Європі діяло вже 47 університетів, у тому числі 19 в Італії, 9 – у Франції, 6 – в Іспанії, 3 – в Німеччині, по 2 – в Англії, Португалії, Угорщині, і по одному – в Австрії, Чехії, Польщі й Хорватії [13]. На 1500 рік у Європі нараховувалося аж 65 університетів [5, с. 48].

Для відкриття університету в Середні віки та на початку Нового часу потребувалися кошти, які могли надійти від церкви або керівної місцевої аристократії. Сам статус університету в католицькій Європі надавався як правило Папською буллою. Єдиним європейським університетом, який у XIII ст. проводив навчання без Папської булли, був Неаполітанський університет. Починаючи з XVI ст., без Папської булли засновувалися і новіші лютеранські університети. Крім того, існували численні кальвіністські високі школи, в яких пропонували навчання подібне до університетського, але які не мали офіційної університетської привілеї та не могли надавати наукових ступенів.

У європейських університетах вивчали богослов’я, право, медицину (спочатку на медичному факультеті навчалося близько 50 осіб). Надалі університетська мережа ще більше розширюється. Набувають розвитку колегії (звідси – “коледж”). Спочатку так називалися гуртожитки студентів, але поступово колегії ставали центрами знань, лекцій, диспутів.

З розвитком шкіл та університетів розширився попит на книгу. Вже в ранньому Середньовіччі книга була предметом розкоші. Книги писали на пергаменті. Листки пергаменту зшивалися за допомогою тонких міцних шнурів і розташовувалися у переплет з дошок, обтягувалися шкірою, деколи були прикрашені коштовними каміннями та металами. Написаний переписчиками текст прикрашався намальованими великими літерами-ініціалами, заставками, а пізніше – чудовими мініатюрами. З XII ст. книга стала більш дешевою, відкриваються міські майстерні з переписування книг, над якими працюють уже не ченці, а ремісники.

Великого поштовху розвитку книжкової справи надало книгодрукування, започатковане в Німеччині винахідником Йоганном Гутенбергом (1397/1400–1468), який після серії невеличких книжок видав у 1452 Біблію (накладом у 180 примірників) [7]. Саме з того часу й почалася епоха “Зрілого Відродження” До кінця XV ст. у 246 містах Європи

було вже біля тисячі друкарень, які випустили близько 40 тис. видань тиражем 12 млн. примірників. Масове захоплення книгою стимулювало розвиток філософської думки, на початку XVI ст. з'явилися твори, що були визначальними для розвитку європейської науки.

Не випадково саме через вихованців західних університетів в Україну проступали нові культурні течії, пристосовуючись до умов української дійсності. Багато українців, які отримали освіту в зарубіжних університетах, стали відомими вченими, педагогами, медиками, поетами, художниками. Оцінюючи внесок українців у європейську культуру епохи Відродження, російський вчений І. Голенищев-Кутузов писав, що в XVI ст. “з кафедр Кракова і Болоньї, Падуї і Відня вихідці з українських степів коментували античних авторів. Гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розвивали свою діяльність у самій Польщі і на Заході”, де вони поклали свої “цеглини до підвалин великої будови європейського гуманізму епохи Відродження” [3, с. 6–7]. Так, професори-українці в XV–XVII ст. викладали в Краківському університеті. Адже тривале знаходження українських земель у складі Речі Посполитої не могло не сприяти взаємовпливу польської й української культур.

Навіть за найсумніших часів велика частина українців по закінченні навчання за кордоном поверталася на Батьківщину. Отримавши ґрунтовні знання в зарубіжних навчальних закладах, вони прагнули застосувати їх на практиці, ознайомити земляків із досягненнями європейської науки, філософії, культури, суспільного життя, з гуманістичними ідеями.

Складні політичні реалії кінця XVI – початку XVII ст. висували перед українською елітою потребу мобілізації духовних ресурсів народу задля його виживання і подальшого прогресу в рамках європейської спільноти, що могло бути реалізовано через активізацію освітнього процесу та факторів, що йому сприяють. За таких умов можна говорити про вплив на духовне життя України діячів чотирьох соціальних прошарків: а) міського; б) козацького; в) церковного; г) магнатського.

У процесі національного відродження значну роль відіграло міщанство, яке було більш-менш заможною верствою, призвичасною для ведення громадських справ, оскільки воно користувалося самоуправою в магістратах і цехових організаціях.

В Україні ще за часів Русі постало більше 200 міст, більшість із яких була піддана руйнації під час Батієвої навали (XIII ст.) та наступних татарських нападів і перебувала в стані занепаду. Але з XIV–XV ст., коли населення України зросло від 3 до 4 млн. чол. (на поч. XVII ст. – 4,5 млн. чол.), міста активно відбудовуються. Спочатку цей процес охопив територію колись могутнього Галицько-Волинського князівства, а потім поширився й на центральні та східні землі України.

В добу Пізнього Середньовіччя в Україні, та й усій Європі, центрами економічного, соціально-політичного і культурного життя залишалися міста. В процесі розвитку ремесел і торгівлі мали місце соціальні зміни, які змушували міщан об'єднуватися на захист своїх національних прав, у тому числі права на повноцінне духовне життя.

На кінець XVII ст. в Україні нараховувалося вже бл. 1 тис. міст і містечок. Багато з них у XIV–XVII ст. отримали магдебурзьке право (право міського самоврядування), за яким вони звільнялися від управління і суду сеньйора. Це право, започатковане в м. Магдебурзі (Німеччина), закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників, встановлювало порядок і функції органів міського самоуправління, судів, купецьких об'єднань, цехів (корпорацій, в які об'єднувалися ремісники), регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо.

З Німеччини магдебурзьке право поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти – на територію Білорусії й України. В результаті боротьби міського населення з великими землевласниками міста добивалися магдебурзького права від литовських князів і польських королів, а згодом – і українських гетьманів. Першим в Україні це право надане містам колишнього Галицько-Волинського князівства – Сяніку (1339), Львову (1356), Галичу (1367). У XV–XVII ст. магдебурзьке право дістали міста Володимир-Волинський (1431), Луцьк (1432), Кременець (1438), Житомир (1444), Дубно (1507), Бар (1540), Межиріч (1605), а потім – Глухів, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб, Чернігів та інші.

Правда, в деяких містах, зокрема західноукраїнських, надання магдебурзького права супроводжувалося посиленням німецької й польської колонізації, обмеженням права некатолицького населення (передусім українців православного сповідання), представники якого не обиралися до магістрату (*magistratus* – “уряд”, “влада”), що відав адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими й судовими справами, не мали права вступати в деякі цехи тощо. Немало міст залишилося у приватній власності магнатів.

Проте в менших містах Правобережної та Лівобережної України, які називалися ратушними, козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада (представники заможної верхівки міського населення) – справами міщан. Тому, незважаючи на всі негативи магдебурзького права, його надання сприяло подальшому розвитку українських міст, в середовищі яких найбільше виявилися прийнятними ідеї гуманізму, Реформації й освіти. Тому й роль міст як традиційних осередків культури зростала. Згодом міщани вдалися до організації братських шкіл, які відкрили нову сторінку в історії вітчизняної освіти.

Не менш послідовними прибічниками православ'я і національних традицій залишилися трудівники – селяни, козаки, міщани, частина духовенства, які рішуче засуджували ренегатство імущих, їх перехід у чужий табір. Таким чином, за релігійними гаслами приховувалися соціальні інтереси. Проте щоб зупинити процес асиміляції нації, передусім треба було підняти рівень її духовного життя, культури, освіти. Особливо посилили в народі потяг до філософських ідей Ренесансу та Реформації, які проникали в Україну з Польщі. Вони поглибили інтерес українців до власної історії, мови, культури, традицій.

Все більшої ваги в житті українського суспільства набуває в цей час козацтво, перша згадка про яке в писемних джерелах відноситься до 1489 р. Козаки (з татарської – “вільні люди”) з'явилися після того, як утікачі від панів почали активно протидіяти татарським вторгненням і водночас освоювати Дике поле. У 50-х рр. XVI ст. зусиллями оспіваного в народних думах князя-гетьмана Дмитра Вишневецького (1550–1564) була заснована Запорозька Січ – політичний і військово-адміністративний центр українського козацтва, який розташовувався нижче дванадцяти дніпровських порогів.

Одним із факторів, який підштовхнув розвиток козацтва, стала Люблінська унія (1569), в результаті укладення якої до Польщі відійшли майже всі українські землі, тут були встановлені нові державні порядки, що спричинило до посилення соціального гніту. В результаті народного спротиву пригнобленню численність українських козаків зросла, невдовзі вони набули слави кращих у Європі вояків, котрі здійснювали походи в Крим і Туреччину, Угорщину і Молдавію, Польщу і Московію, де визволяли з неволі українських бранців, а в себе вдома боронили рідну мову й віру. За тодішніх умов козаками нерідко ставали високоосвічені люди-патріоти, яких гостро турбували і проблеми духовного розвитку України (один із таких – полковник Нестор Морозенко, який навчався в Болонському і Падуанському університетах). На Січі теж діяла своя школа, яка давала освіту тим, хто її не мав. Можна сказати, козаки в Україні були своєрідним аналогом середньовічного лицарства (та ж вірність вірі і захист принижених, те ж служіння ідеї).

У 1620 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1614–1622) переконав Єрусалимського патріарха Феофана IV (1608–1644), який відвідав Україну, відновити православну ієрархію, ліквідовану в 1596 р. в результаті укладення Берестейської унії. Патріарх висвятив шістьох владик та рукопоکлав обраного ними Київського митрополита Іова Борецького (1620–1631). У 1632 р. за часів митрополита Петра Могили (1632–1547) польський уряд офіційно визнав православну ієрархію

на чолі з митрополитом Київським і чотирма єпископами. Таким чином, православна церква в Україні знову була легалізована.

Козаки й надалі справляли помітний вплив на духовне життя України і водночас залишалися головною силою визвольної боротьби, яка невпинно зростала у відповідь на посилення соціального, національного і релігійного гніту. Кінець XVI – початок XVII ст. ознаменувався розгортанням в Україні національно-визвольного руху. Саме козацькі повстання за участі селян, які відбулися під проводом Криштофа Косинського (1591–1593), Северина Наливайка (1594–1596), Михайла Жмайла (1625), Тараса Федоровича (1630–1631), Івана Сулими (1635), Павла Бута (1637), Якова Остряниці (1638), стали бойовим хрещенням українського народу напередодні грандіозного соціального і національного вибуху на чолі з Богданом Хмельницьким (1648–1657).

Військово-політичний фактор дивовижно доповнився фактором духовним. Спочатку, як погоджуються більшість дослідників, одинокою представницею українського національного життя і одинокою формою національної організації виступала Українська православна церква. Це було зумовлене тим, що панівною і єдино можливою ідеологією середньовічного світу повсемісно виступала релігія в різних її проявах. Правда, в Україні православна церква переживала не кращі свої часи. Невдовзі після татарської навали Київський митрополит перебрався на Північ, спочатку у Володимир-на-Клязьмі, а потім у Москву, яка зусиллями вірнопідданих щодо Орди князів невпинно зростала. Так постала Московська церква, яка в 1448 самочинно проголосила свою автокефалію (незалежність від Константинополя), а потім (1589) ствердилася як патріархат і почала поширювати свій вплив на Україну. Це стало причиною розриву між Києвом і Москвою ще в 1458 р., в результаті чого Українська церква зберегла за собою 10 єпархій і добилася від Константинополя права обирати власного митрополита. Але культурний вплив православ'я був вельми обмежений. Після завоювання турками Константинополя (1453) православні втратили надихаючий взірець, а разом з ним не тільки внутрішні, але й зовнішні стимули. Православна культура швидко скотилася в обрядовість, обмеженість, занепад.

Українська церква після цього довго існувала фактично як самостійна, оскільки патріарх лише прислав благословення новообраним владикам, які не знали ніякої іншої реальної влади, окрім влади уряду. Щоправда, патріарх іноді навідувався в Україну, намагаючись вплинути на українські справи. Це мало місце, зокрема, в 1589 р., коли патріархом Ієремією (1586–1594) був усунутий з посади митрополит Онисифор Дівочка (1579–1589). Такі дії мали негативний резонанс в Україні, так само, як і притіснення церкви світською владою, що вело до зuboжіння і морального занепаду православ'я.

Все це ускладнювалося й відповідними діями Римо-католицької церкви. Так, після Люблінської унії “за світськими експлуаторами посунула на Україну духовна армія ксьондзів, біскупів, схильних до прозелітизму войовничих монахів єзуїтського ордену. Майже в усіх містах і селах вони зводили костьоли, засновували монастирі та школи” [4, с. 7].

Тиск з боку Константинополя, Москви й Варшави, а також настійне прагнення православних владик зрівнятися в правах із католицькими єпископами наштовхнули окремих православних ієрархів на думку порвати з грецьким патріархатом і увійти в єдність із папським престолом. Розуміючи всю складність цього кроку, ряд єпископів на чолі з тодішнім митрополитом Михайлом Рогозом (1589–1599) ще з 1590 р. почав таємно готувати унію (лат. unio – “єдність”) з Римом. Їхні зусилля знайшли підтримку папи римського Климента VIII (1592-1605) і польського короля Сигізмунда III Вази (1587–1632). Значну роль у підготовці унії зіграли також єзуїти, які з 1564 р. почали діяти в Польщі, а з 1569 – у Литві.

Нарешті 18 квітня 1596 року в місті Бересті (нині – Брест) за участі представника римської курії, польського єзуїта Петра Скарги, більшістю українських православних владик разом із митрополитом було підписано унію. Створена в результаті цього Українська Греко-католицька (уніатська) церква зберігала православний культ, рідну мову богослужіння і право нижчого духовництва на шлюб, але визнавала католицьку догматику і зверхність папи римського. Польський уряд пообіцяв уніатському духовництву надання пільг на рівні духовництва католицького. І все ж ставлення до цієї події на той час було неоднозначним. Багатьом здавалося, що нова релігійна ситуація загрожує самому існуванню українського народу. Тож, хоча в результаті унії постала теж національна церква, але факт здійснення унії зверху, часом насильницьки, підтримка її урядом та єзуїтами спричинили негативне ставлення значної маси українського населення до ідеї “церковної єдності”.

Боячись, що унія стане першим кроком до поглинання католицизмом православ'я, яке розглядалося як символ національного самозбереження, нижче церковне духовництво за підтримки парафіян закликала українців до боротьби за віру, мову і самобутність. Тому одночасно з уніатським у Бересті відбувся православний собор, який наклав анафему на уніатів, хоча при цьому сам був анафематствуваний ними. Проти унії виступили православні монастирі, для братії яких на той час було характерним поєднання справ мирських і духовних. Все це спричинило до гострого драматизму подій, коли український народ

сприйняв унію переважно як засіб духовного поневолення та покатоличення. Гасло захисту православ'я стало домінуючим гаслом руху за національно-культурне відродження. “Унаслідок цього виникла ситуація, коли існувала церква (уніатська – *I. М.*) без віруючих, і віруючі (православні – *I. М.*) без ієрархії” [8, с. 95].

Перебуваючи під владою іноземних держав, українці все більше зазнавали дошкульних спроб асиміляції панівною культурою. Тому боротьба за збереження культурної самобутності стала для наших предків однією з основних тем. При цьому міжконфесійне протистояння часом набирало форм справжньої релігійної й культурної війни, хоча за релігійними гаслами нерідко приховувалися гострі соціальні суперечності. “Розвиваючись як боротьба передусім між православ'ям та католицизмом (у той час для всіх європейців релігія була основним ідеологічним питанням), вона поклала початок першій в українській історії великій ідеологічній дискусії. Торкаючись виключно релігійних питань... вона також порушувала проблему, що згодом стане вічною в українській історії, а саме: чи приречена на смерть, чи здатна вижити культурна спадщина українців” [8, с. 88].

Здавалося б, сили сторін у цій боротьбі були надто нерівними. Православна церква в Україні хоча й залишалася синонімом української культури, але організаційно виявилася розхитаною, розбалансованою через втручанням у її внутрішні справи представників власне іноземної влади. До того ж саму її зсередини роз'їдали корупція й аморальні дії значної частини духівництва. Часом негідна поведінка парафіяльних священників породжувала в народі думки про те, що серед духівництва можна зустріти лише “людські покидьки”, які скоріше підуть до шинку, ніж до церкви.

Один із мислителів, відомий тоді як захисник православ'я (згодом “уніат”) Мелетій (світ. – Максим Герасимович) Смотрицький (1577–1633), різко засуджував ці тенденції в житті священослужителів: “Ані життя, ані звичаї, ані ходіння, ані одіння вас учителями не роблять. Ні мудрість, ні освіта, ані здатність красномовства про посвячення і пастирство ваше не свідчать. Усі ви єсте корчмарі й купці, в звичаях – домосиди, в розмовах – неуки, в ходінні – лиси облудні, а в одінні – вовки драпіжні. А що ж сказати про розуму вашого прикмети? Мудрість ваша, майстерність, розмова – безглузді, даремні і розпусні, забави – непристойні, в них самі ви разом з тими, котрі вам наслідують, гинете” [9, с. 85].

Натомість католицька церква в Польщі переживала період культурного розквіту, який був частиною загального піднесення, що охопило Західну Європу в XV–XVI ст., і було відоме як Відродження чи Ренесанс (фр. *renaissance*). Живлячись потужними сплесками творчої енергії

Заходу цієї знаменитої доби, Польща започаткувала власне Відродження, яке висунуло нові ідеї. Відійшовши від середньовічної зосередженості на питаннях потойбічного життя, кращі діячі польської культури відобразили гуманістичну зацікавленість людиною, досвідом її земного життя, її суспільним та природним оточенням. Завдяки цьому розквітла освіта, філософія, культура в цілому. На початку XVI ст. у Польщі нараховувалося бл. 20 друкарень та понад 3 тис. парафіяльних шкіл. Велику роль грав Ягеллонський університет у Кракові (заснований у 1363, повторно відкритий у 1397). Немало польських студентів навчалося в університетах Італії та Німеччини.

Ще більш помітними в житті Речі Посполитої стали вияви Реформації (лат. *reformation* – “перетворення”) (серед. XVI ст.), яка принесла нові струмені духовного збудження. Постали невеликі, але впливові парафії кальвіністів, соцініан та інших протестантських течій. З метою поширення своїх ідей протестанти засновували також вищі школи, друкарні, закріплюючи в літературному вжитку польську мову.

Надалі, завдяки зусиллям суворо дисциплінованого релігійного ордену єзуїтів, у Польщі настала доба Контрреформації. Згруповуючи в своїх лавах відданих, добре освічених і розумних членів, орденіві вдалося повернути у лоно своєї церкви чимало “заблудлої” пастви. Заснувавши по всій території Речі Посполитої, в тому числі в Україні (Ярослав, Львів, Кам’янець-Подільський, Бар, Луцьк, Вінниця, Київ), цілу мережу блискучих колегій, єзуїти не лише виховували у душі войовничого католицизму поляків, але й привертали до себе обдаровану протестантську й православну молодь з України.

Слід зазначити, що й на землях, населених українцями, теж існували школи вищого типу, засновані переважно домініканцями та ієзуїтами. З книги Антуана Жобера “Лютер і Могила” (Париж, 1974) стає відомо, що в кінці XVI ст. – на початку XVII ст. в Україні діяло близько десяти таких колегій. А генуезці заснували свою колегію в Києві ще століттям раніше [2]. Всі ці заклади не могли не поширювати серед місцевого населення ідеї значення освіти і науки в суспільному житті. Але через конфесійно-культурну відмінність і відчуженість від духовних традицій життя українського народу ці ідеї не могли тут глибоко вкоренитися. Попри всю їх привабливість, вони слугували справі покатоличення та колонізації української молоді, відривали її від мови, віри, звичаїв, духовних і моральних традицій свого народу, вели до втрати ним національної ідентичності. Прилучення до універсальї європейської культури здійснювалося в колегіях не через органічне поєднання загальнолюдського і національного, а через відторгнення від вітчизняної основи. Для українського народу, який боровся за своє виживання, збереження й

передачу наступним поколінням своєї культури, ці школи були непридатними, оскільки вели до цілком протилежних результатів. Тому українські інтелектуали шукали шляхів до піднесення рівня власної освіти і використання нею здобутків у галузі науки і культури інших народів.

На той час у межах Речі Посполитої державною релігією визнавався лише католицизм (і тільки пізніше – греко-католицизм чи “уніатство”, за православно-московською термінологією), православна церква фактично була поставлена поза законом. В результаті ті, хто належав до офіційної церкви, користувалися економічними, політичними й іншими привілеями, українські ж міщани й дворяни, які сповідували православну віру, були позбавлені їх. Вони переслідувалися, принижувалися, звільнялися з посад, не мали представництва в органах управління і т.п.

Добившись перемоги над протестантами, єзуїти ще більше зосередились на “схизматах”, як вони називали православних. Їхні найкращі полемісти, й серед них найбільш відомий Петро Скарга, “лінчували” в проповідях і на відкритих диспутах догматичні “облудності” й відсталість, приписувані православ’ю. У своєму знаменитому трактаті “Про єдність Церкви Божої” (1577) П. Скарга доводив, що православ’я перебуває в настільки безнадійному стані, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. “Греки обдурили тебе, о руський народе, – писав він, – бо, давши тобі святу віру, вони не дали грецької мови, змусивши тебе використовувати слов’янську, аби ти ніколи не зміг дійти до правдивого розуміння і знання... адже за допомогою слов’янської мови ніколи не можна пізнати істину” [8, с. 90]. Не випадково працят викликав з обох боків зливу полемічної літератури.

Після об’єднання Литви й Польщі (1569) в Україні послабилася роль магнатів князівського походження. І це тоді, коли українська родова знать була досить чутливою до власного соціального статусу, а пов’язаність із власною релігією та культурою, які проголошувалися “неповноцінними”, глибоко вражала її самолюбство. Натомість привабливий вигляд привілейованого польського шляхтича справляв асиміляторський вплив на українську знать, а його очевидна культурна вищість посилювала потяг до всього польського. До того ж українська знать боялася остаточно втратити своє привілейоване становище в суспільстві.

В результаті українські аристократи почали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову й культуру. В 1610 р. Мелетій Смотрицький так писав у своєму ΘΡΗΝΟΣ (“Тренос”) про втрату Україною її найзнатніших родів: “Діток народила і зростила

(Україна – *I. М.*), а вони зреклися мене, стали мені посміховиськом і глумом. ...Сини і дочки мої, котрих зродила і зростила, зоставивши мене, пішли за тою, котра ними не боліла, аби з набутком із дорідності її насититись. ... молодь моя здичавіла, дочки мої до розпусти вдалились... Де ... значні руських князів роди, неоціненні сапфіри і безцінні діаманти – князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські, Пронські, Руженські, Соломерецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інших без ліку, що їх поодиночі вчисляти було б справою довгою? ...Вітця соромлять, матір оббріхують. Вітцівською наукою згордували...” [9, с. 68, 84, 69].

Окатоличення на той час було рівнозначне ополяченню. Спочатку чужа релігія, потім – мова, одяг, манери, інтереси. Відмова від традицій, рідної мови, рідної культури, історичного минулого неминуче вела до втрати почуття патріотизму і національної самосвідомості. Все, що було раніше, забувалося і розглядалося як “мужицьке”, а православна церква презирливо називалася “наливайківською”.

Втрата власної еліти мала досить серйозні наслідки для України. Адже зникав прошарок, який здійснював політичне керівництво, ставив політичні цілі, сприяв розвитку культури й освіти, підтримував церкву. Суспільство залишилося без голови. З поширенням серед української знаті полонізації, православ'я, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами, які в очах поляків стали лише предметом презирства. Тому честолюбна й обдарована молодь змушена були вибирати між відданістю власному народові і його традиціям, з одного боку, та асимілюванням у панівне суспільство і його культуру, з другого. Перевага частіше віддавалася останньому.

Тільки лічені роди українських православних магнатів (Острозькі, Ходкевичі, окремі гілки Слуцьких та ін.) лишилися відданими старій вірі. Давні традиції продовжували побутувати і в окремих осередках бідної шляхти в ізольованих і віддалених від польської культури землях. Проте політично, соціально й економічно вони були надто слабкими, щоб зупинити процес полонізації.

За умов посилення єзуїтського наступу на Схід у широких колах української громадськості все більше зріла думка про реформування системи освіти. Було цілком очевидним, що збереження старих шкіл з їх стародавнім візантійсько-церковним характером приведе до остаточного занепаду української культури. Першими практичні кроки в цьому напрямку почали здійснювати українські православні магнати, насамперед відомий в Україні князь К.–В. К. Острозький (1526–1608), київський воєвода, рішучий борець проти унії. Він розумів, що збереження шкіл з їх стародавнім візантійсько-церковним характером за

умов посилення єзуїтського ідеологічного наступу призведе до занепаду духовності в Україні. Тому князь провів освітню реформу і бл. 1572 р. відкрив на власні кошти школу в місті Турові, а в 1577 р. – і у Володимирі-Волинському.

Особливо велику роль у підготовці ґрунту для розвитку освітнього процесу зіграла заснована ним бл. 1570 р., теж на власні кошти і на противагу єзуїтським колегіям, Острозька колегія (“академія”). Точних відомостей про день і рік фундації цього навчального закладу університетського типу в Острозі не збережено. За документами наявність академії зафіксована з 1576 року. Цей рік і вважають роком її заснування, хоча воно відбулося раніше. Колегія була відкрита за ініціативи князя, в його резиденції, в старовинному культурному центрі Волині, Острозі (нині Рівненська область), і разом з друкарнею, бібліотекою та освітнім гуртком входила до культурно-освітнього центру. Тут К. Острозький профінансував підготовлене вченими Острога перше видання повного тексту Біблії староукраїнською (старослов’янською) мовою (1581), яка згодом поповнила найвизначніші бібліотеки світу (в Швеції, Англії, Італії, Франції).

Навколо К. Острозького об’єдналися відомі культурні діячі того часу. Певний час тут працював друкар Іван Федоров (бл. 1520 – 1583), який видав у друкарні понад 20 книг, у тому числі згадувану “Острозьку Біблію”, і вніс новий струмінь у справу розвитку українського друкарства, яке розвивалося ще до його приїзду в Україну. До цієї роботи долучився і запрошений в Острог письменник, поет, педагог і вчений Герасим Данилович Смотрицький (пом. 1594), який став першим ректором школи. Він володів грецькою, латинською і церковнослов’янською мовами. Серед викладачів зустрічаємо імена Іова (в миру – Івана) Княгиницького, Тимофія Михайловича, ієромонаха Кіпріана. Близькими до школи були такі високоосвічені діячі, як “Клірик Острозький” і “Христофор Філалет”, справжні імена яких нам не відомі, а також знаменитий польський письменник Мартин Броневський та знавці грецької й латинської мов, агрономії й математики.

Ще в період підготовки до видання Біблії К. Острозький направив своїх посланців за рукописами у Болгарію, Сербію, Грецію, Італію. “Дійшов я навіть до самого Вселенського патріарха Єремії, – писав князь, – ласкаво просячи собі людей, що добре знають Св. Письмо грецьке й слов’янське, та списків, добре виготовлених і не зіпсутих. І ласкавий Бог допоміг мені: книжки та вчених людей для своєї справи здобув я подосталь” [6, с. 138]. Серед учителів школи були грецькі дидакаси Діонісій Палеолог, Москопул, протосинкел Никифор та інші, як із поміж тих греків, що заселяли в Острозі цілу вулицю, так і з тих,

що їх надіслав патріарх на прохання князя. Особливо великий внесок в освітню справу зробив Кирило Лукаріс, небіж Константинопольського патріарха Мелетія Пігаса, вихованець Венеціанського і Падуанського університетів. Доктор наук, він став другим ректором колегії. Пізніше, за активні виступи проти унії, він був висланий з Речі Посполитої й обирався Александрійським (1603–1618) та Константинопольським патріархом (1622–1638, з перервами), підтримував зв'язки з Україною і був страчений турками. Одним із викладачів колегії був математик і філософ, поляк Ян Лясота.

Школа постала за програмою тодішніх середніх шкіл (колегій), але вона поєднувала початкову й середню освіту з елементами вищої. К. Острозький і Кирило Лукаріс прагнули перетворити колегію на академію, проте цьому завадив брак кадрів і коштів. Незважаючи на це, сучасники (навіть освічені католики) вважали її “академією”, на рівні якої тут фактично й був поставлений навчальний процес. Деякі дослідники вважають саме її першим університетом на землях України, стверджуючи, що вона по суті давала вищу освіту (в такому разі Києво-Могилянська академія постає як друга вища фундація на українських землях) [10].

Відомий український полеміст З. Копистенський так писав про вчених Острога: “Знаходилися при його (князя К. Острозького – *I. M.*) дворі оратори, рівні Демосфену, були доктори славні, грецької, слов'янської й латинської мов навчені. Знаходилися і математики, і астрономи найперші” [11, с. 30]. Вчителями в колегіумі були православні й протестанти.

Термін “академія” відображав розповсюджену назву навчального закладу, що дорівнював університету. Латиною всі університети називались академіями (або колегіями), бо латина була мовою науки і освіти тих часів, також і міжнародною мовою спілкування в Західній Європі (латиною – *Collegium maius* називали університет у Кракові, *Accademia dei Lincei* – університет у Римі, заснований у 1603 році маркізом Федеріко Чезі, який і дав йому цю назву).

В колегії велика увага приділялася вивченню мов – не тільки слов'яно-руської, але й грецької, латинської, польської. Грецьку мову викладали запрошені вчителі, зокрема К. Лукаріс. Інші мови викладали як свої, українські, так і запрошені з інших країн викладачі. Великим знавцем грецької вважався Лаврентій Зизаній. Серед перекладачів були відомі Даміан Наливайко, брат Северина Наливайка, учасник очолюваного ним повстання, а також Гаврило Дорофійович, який працював над оригіналами “Органона” Арістотеля та “Ісагогіки” Порфирія. Не випадково школу називали “тримовним ліцеєм” або “слов'яно-греко-латинською академією”. Тому Острозька школа була не тільки

дієвим знаряддям у боротьбі українського народу проти польсько-католицького й уніатського наступу, як про це зазначали радянські дослідники. Її заснування, власне, стало також початком компромісу між представниками східнослов'янської просвітницької тенденції та “латинської науки”.

У школі викладалися “*septem artes liberales*” (“сім вільних мистецтв” чи наук), які складали два цикли: а) “*trivium*” (“три шляхи”) – граматики, риторика (піїтика), діалектика (логіка); б) “*quadrivium*” (“чотири шляхи”) – арифметика, геометрія, астрономія, музика. Слово “мистецтво” (*ars*) у даному контексті розумілося не як “художня майстерність” (таке, нині панівне, сприйняття мистецтва склалося тільки в Новий час), а як практичну науку, тобто системний погляд, вираблений під час практичного спостереження за природою. В Римі так називались заняття і вправи, гідні вільної людини, на відміну від занять, що вимагали фізичної праці, якою могли займатися тільки раби. Причому, якщо на першому етапі визначальними були мистецтво слова (граматика, риторика, де базовою стала перша) й мислення (діалектика), то на другому – числа (арифметика, геометрія, астрономія, музика, де перша визнавалася старшою).

Розуміння певних навчальних наук (вільних мистецтв) як обов'язкового освітнього циклу сформувалося поступово, ще в добу Античності, в працях Нікомаха, Секста Емпірика та ін. і було систематизоване в V – на початку VI ст. Марціаном Капеллою в трактаті “Шлюб Філології і Меркурія”, присвяченому огляду “семи вільних мистецтв”, які представлені в алегоричних образах юних наречених, і Боецієм у трактаті “Основи арифметики” тощо [1; 12; 14].

Запозичені з античних часів (з елліністичної Греції й Риму), вони вивчалися в середньовічних школах, оскільки християнські автори (з людей, які писали про “сім вільних мистецтв” у Середні віки, можна згадати Августина, Кассіодора, Ісідора Севільського, Теодульфа і Вінсента з Бове) пристосовували язичницькі науки до потреб християнської освіти. Користь граматики, наприклад, вони вбачали в знанні Святого Письма та інших церковних книг, риторики – в мистецтві проповіді, астрономії – у вичисленні Пасхалій, діалектики – в умінні сперечатися з еретиками. В цьому немає нічого дивного, якщо згадати, що в добу Середньовіччя все підпорядковувалося теології і в Європі (католицькі й православні країни), і на Близькому Сході (мусульманські країни). Тому середньовічні університети розвивалися під прямим впливом церкви, яка шукала нові філософські джерела для розуміння Слова Божого.

Поступово “сім вільних мистецтв” як навчальні дисципліни набувають світського характеру. Так, у середньовічних університетах вони склали перший ступінь вищої освіти і викладалися на низчому, підготовчому факультеті – факультеті мистецтв (факультет вільних мистецтв, артистичний факультет, *facultas liberalium artium*). Сукупність цих навчальних дисциплін розглядалась як необхідний підготовчий етап для отримання філософського знання про світ.

Окрім них на факультетах мистецтв у європейських університетах викладались філософія й інші науки. Тим, хто закінчив факультет, присвоювався з широкого кола дисциплін (за виключенням права, медицини і богослов'я) вчений ступінь магістра мистецтв (магістр вільних мистецтв, *magister liberalium artium*). Закінчення нижчого факультету давало право вступу на один із старших факультетів – богословський, медичний або юридичний. До речі, навіть сучасна система титулатури – магістр мистецтв і доктор філософії (MA і PhD) відображає цей давній поділ. Гуманісти поставили вільні мистецтва в ієрархії знань вище медицини і юриспруденції, розвиваючи особливо риторичку і граматику.

Подібним чином і в Острозькому колегіумі вивчали студії, що виходили за рамки “*septem artes liberales*”, філософію (передусім систему Арістотеля) і богослов'я. Тобто, тут існувало вже 7 класів – як згодом у Києво-Могилянській академії (за виключенням класу богослов'я).

Острозька школа користувалася великою популярністю, в ній навчалися діти не тільки шляхти, але й селян. Її вихованцями були відомі згодом учені й політичні діячі, зокрема, письменник і богослов Мелетій (в миру Максим Герасимович) і Стефан Смотрицькі, гетьман Війська Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний, І. Княгиницький, Д. Наливайко, Гаврило Дорофійович, брати-письменники й педагоги Стефан і Лаврентій Зизанії, письменник Андрій Римша, богослов Іов Борецький. Зв'язки з колегією підтримував знаменитий полеміст Іван Вишенський, який бував у Острозі.

Разом із друкарнею школа зробила велику послугу українській культурі. З неї вийшла перша граматика церковнослов'янської мови (видана у Вільно в 1586 р.), а з друкарні – перевидання першої друкованої східнослов'янської навчальної книги “Азбука” (вперше видана І. Федоровим у Львові), три видання “Часослова”, що відіграв в Україні роль книжки для навчання грамоти, ціла низка полемічних творів на захист православ'я проти католицизму й унії.

Особливо активною була видавнича діяльність в Острозі полемістів Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Христофора Філалета, Василя Суразького. Зокрема, перший з них, як високоосвічена світська людина, став автором першої друкованої пам'ятки полемічної

літератури “Ключ царства небесного”, праці “Календар римський новий” (Острог, 1587) та інших прозаїчних і поетичних творів, редагував різні видання.

Полемічні праці писав “строїтель” (управитель) Острозького шпиталю та староста сусіднього міста Сураж Василь Суразький (серед. XVI ст. – після 1620) (можливо це був Василь Андрійович Малюшинський). Полеміст, який переховувався під псевдонімом “Христофор Філарет” (φιλαλητής – “той, хто любить істину”) (II пол. XVI – поч. XVII ст.), написав і видав у Острозі польською (1597) та староукраїнською (1598) мовами твір “Албкрюц” (“Відповідь”). Невідоме нам справжнє ім’я й іншого полеміста Клірика Острозького (II пол. XVI ст.), хоча версій висувається немало. Загалом з Острозької друкарні вийшло близько 20-ти видань, які теж сприяли розвитку освіти в Україні, налагодженню культурних зв’язків з іншими країнами.

Невдовзі школа досягла рівня єзуїтських колегій і стала зразком для багатьох українських шкіл, які використовували її досвід. Вона виявилася значним осередком гуманізму в Україні, що мав велике значення для поширення освіти серед населення й організації національної школи.

Академія стояла на позиціях просвітництва православної молоді, що викликало шалений опір з боку католицьких громад і єпископів. Князь К. Острозький навіть у таких скромних потугах не знайшов послідовників серед інших українських православних магнатів. Агітація за католицизм була проведена з нащадками князя і ті після смерті К. Острозького в 1608 р. перейшли в католицизм. Син Костянтина Януш, який був католиком, не бажав продовжувати культурно-національні діяння батька. А згодом обірвався по чоловічій лінії і сам стародавній рід князів Острозьких. З цього моменту школа почала занепадати, її існування визнано небажаним і заклад зачинили. Академія в Острозі відновлена лише за часів незалежності України і отримання нею своєї державності.

Щоправда, серед дослідників немає єдиної думки про те, як довго існувала школа. В 1624 р. внучка князя, ревна послідовниця єзуїтів, Анна-Алоїза Ходкевич заснувала в Острозі єзуїтську колегію. Проте є дані, що водночас слов’яно-греко-латинська колегія і гурток функціонували аж до 1636 р. Тож протягом щонайменше 50 років (1576–1636) Острозьку колегію закінчили близько 500 осіб. Немало з них, як уже зазначалося вище, стали відомими освітніми, культурними й громадськими діячами, які значною мірою сприяли розвитку української мови, налагодженню зв’язків між українським та іншими народами.

Дехто і в подальшому продовжував освіту, щоб успішно працювати на просвітницькій ниві. Так, наприклад, Мелетій Смотрицький після закінчення Острозької колегії навчався у Віленській єзуїтській колегії, потім виїжджав за кордон, де в 1605–1608 рр. слухав лекції в протестантських університетах Європи (Вроцлавському, Лейпцігському, Нюрнберзькому, Віттенберзькому), що стало можливим завдяки ґрунтовному оволодінню іноземними мовами. І все ж дослідники часом перебільшують значущість Острозької школи – ні за якими показниками цей заклад, який давав десь по 10 випускників на рік, претендувати на звання університету не міг. Тож першим вищим навчальним закладом в Україні таки є Києво-Могилянська академія.

Висновки. Таким чином, у кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні розпочалася бурхлива доба пробудження національної свідомості. При цьому духовний розвиток України, з одного боку, виявився пов'язаним насамперед із загальним розвитком культури Польщі, Литви, Білорусії, з іншого боку, опирався на вікові національні традиції. Що стосується становлення та розвитку національної системи освіти, то це питання мало вирішальне значення при творенні самосвідомості народу в процесах його самопізнання та утвердження, а передусім у розвитку власної культури, бо всі культурні навички ґрунтуються таки на освіті. Разом з тим ця боротьба пригнічених мас України зливалася з боротьбою за свою незалежність, культуру, мову, освіту.

Література

1. Боэций. “Утешение философией” и другие трактаты. – М. : Наука, 1990. – 414 с.
2. Винниченко В. Історична довідка [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://referat.mirslovarei.com/istorija/27050-vladimir-vinnichenko.html>
3. Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян: Украина и Белоруссия / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М. : АН СССР, 1963. – 94 с.
4. Горбенко Є. В Києво-Могилянська академія: архітектурний нарис / Є. В. Горбенко. – К. : КМ Academia, 1995. – 58 с.
5. Історія педагогіки : курс лекцій : навчальний посібник. – К., 2004. – 171 с.
6. Огієнко І. Українська церква : нариси з історії Української православної церкви: у 2 т. / І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1–2. – 284 с.
7. Проскураков В. М. Иоганн Гутенберг / В. Г. Проскураков. – М. : Мол. гвардия, 1933. – 140 с.
8. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
9. Українська література XVII ст. / упор., прим., вступ. ст. В. І. Кречотня. – К. : Наук. думка, 1987. – 608 с.
10. Університет [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82>.

11. Хижняк З. Києво-Могилянська академія / З. Хижняк. – К. : Вища шк. при КГУ, 1988. – 264 с.
12. Boetii. De institutione arithmetica libri duo // Gottfried Friedlein. Anicii Manlii Torquati Severini Boetii De institutione arithmetica libri duo: De institutione musica libri quinque. Accedit geometria quae fertur Boetii. – Lipsiae, 1867 [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.archive.org/details/aniciimanliitor00friedgoog>
13. Geschichte der Universität in Europa /hrsg. von Walter Rüegg. – 3 Bände. – Beck Verlag, München, 1993. – 435 s.
14. [Martianus Capella]. De nuptiis Philologiae et Mercurii / ed. J. Willis. – Leipzig, 1983. – 669 p.
Отримано 30.01.2013

Summary

Mozgova Iryna. Educational situation in Ukraine on the background of religious reality XVI – beginning of XVII century.

The article deals with the controversial deployment of the educational process in Ukraine on the eve of the liberation movements in XVII century. The role of the church in the rise of national education and culture is analysed. Confrontation between religions in the spiritual awakening of the Ukrainian lands is traced.

Keywords: *education, episcopal and monastic schools of theology, clergy, universities, monks, elite, Metropolitan.*

УДК 159.99

Сергей НИКОЛАЄНКО

ТРАДИЦИОННЫЙ СЛАВЯНСКИЙ ЗАГОВОР КАК “АРХЕТИПИЧЕСКОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ”

В статье анализируется специфический психологический механизм, обеспечивающий трансформацию целостной психики индивида в процессе реализации традиционного славянского заговора. При помощи заговора достигается духовное взаимодействие протагониста с архетипами славянских богов на трансперсональном уровне и в дальнейшем происходит влияние достигнутых трансформаций на его индивидуальное бессознательное и сознание.

Ключевые слова: *заговор, коллективное бессознательное, архетип, архетипы славянских Богов, обрядовый строй заговора.*

Постановка проблемы. Заговор – это определенная словесная формула, произносимая с целью оказания того или иного воздействия на других людей или окружающий мир. Заговор предполагает достижение определенного состояния или, напротив, избавление от него, осуществление определенного намерения или прекращение его, вызывание определенного явления или предотвращение его.

По мнению большинства исследователей, заговоры являются наиболее арахайчной составляющей традиционной славянской культуры.